

Сергій Тарадайко

Ординська напасть

Німець скаже: «Ви могли».

«Моголи! моголи!»

Т.Шевченко. «І мертвим, і живим...»

«Тисяча плато» Ж.Дельоза й Ф.Гваттарі – це, напевне, чи не остання велика книга з філософії. Найбільше вражає те, що, виявляється, можливо – ніби згадавши класичні приклади – створити своє власне бачення світу... Більше того, практично не користуючись отими звичними «категоріями» й філософськими поняттями. Всі використані «концепти» й численні терміни були взяті з якихось інших дисциплін, дуже далеких від філософії, але тут вони вживались у значно ширшому розумінні.

Для прикладу можна взяти протистояння між «осілим» і «кочовим». Адже ці відомі поняття стосуються різних способів існування (в історичному й дуже конкретному смислі), та Дельоз і Гваттарі поширюють їх на бачення всього соціуму, більше того, – на відповідні способи мислення.

Буквально дані поняття причетні до положення на землі. Так, «осіле» засвідчує про незмінність і навіть облаштованість цього місця, – «кочове» ж, очевидно, це постійне пересування. Вже звідси можна багато чого здобути. Зауважимо: стан осілості не тільки визначає форми життя, але змінює й перетворює саму землю. Вже перший прояв осілості, житло, дуже впливає на розуміння всього довкілля. Це така собі точка відліку, з якої щоранку розпочинається новий день, – отже, звідси визначаються наші сторони світу, певні напрямки та відстані. Хоч яким це здається дивним, але скромне й невелике за розмірами житло... впорядковує розуміння цілого світу.

Найкращим аналогом цього бачення є декартова система координат. Адже йдеться про безмежну поверхню, що визначена з одної, по суті, точки, де перетнулися осі. З якогось боку вона нічого не варта – просто «нуль», – але саме стосовно неї й визначається вся поверхня. До речі, наведене тут уявлення доводить, яким потужним є вплив осілості на наше бачення світу.

Зрозуміло, що спочатку згадані напрямки з'являлися на місцевості: прокреслювалися стежки, прокладалися шляхи. Вони наносили на поверхню неначе риси та борозни, позначали собою простір. Іще в «Анти-Едипі» – попередній своїй праці – Дельоз і Гваттарі писали про «соціус-скриптор», якусь основу соціальності, що реєструється, позначається й занотовується... на «повному тілі» землі¹. Хоч і в іншому контексті, тут одразу відчутна близькість, яка пов'язує певні позначки на землі з установами вже, власне, соціального порядку.

¹ Див.: Делез Ж., Гваттарі Ф. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения. – Екатеринбург: У-Фактория, 2007.

Аби краще це розтлумачити, нагадаймо, що з осілістю поєдналися і відповідні види діяльності, насамперед землеробство, тому згадані борозни тепер і справді прокладалися по землі. Втім, не це стає найважливішим. – Адже кожна ділянка, вже за визначенням, обмежена, тож обведена межею. Між обробленим і необробленим; або ж обробленим кимсь одним і, скажімо, кимось іншим. А відтак ота межа набуває вже майнового, так би мовити, розуміння. Крім того, нагадаймо, що землеробство – це дуже повільна справа. Посіявши, треба не тільки дочекатися врожаю, а й забезпечити своє право його зібрати. Безперечно, різні культури й цивілізації досить по-різному вирішували це питання, та загальна тенденція вже відчутна. – Стан осілості залишатиме на землі певні записи й риси, що перетворюються на форми «правового» (в якнайширшому смислі слова) регулювання. Можна сказати також і те, що подібні цивілізації від початку схиляються до писемності, тобто писаного слова.

Невипадково Дельоз і Гваттарі протиставляють «осіле» та «кочове», саме зважаючи на наявність (або відсутність) отих чітко нанесених позначок. У першому випадку – це земля з «мережаною» чи «рифленою» поверхнею. Проте, з іншого боку, – це «гладенька» й нічим не позначена площа.

Така думка, де «кочове» розглядається за зразками чистого простору, власне кажучи, зрозуміла. На відміну від «осілого», тут немає тієї точки, звідки виходять усі шляхи, немає чітко нанесених меж, а житло виявляється, по суті, пересувним, як намет або, скажімо, кибитка. Тоді можна зупинитися де завгодно і так само кожної миті рушити далі... Це, звичайно, зумовлено самою сутністю господарства, що тримається на тваринництві.

Земля тут є насамперед пасовищем. А воно, зрозуміло, дуже швидко виснажується, й потрібно переходити на нове. Тому справді немає позначок, які були б якимось чином нанесені на поверхні. Це природа самого степу, неозорого й без-межного; суттєві лише можливості пасовища. Вся стратегія вже цілком очевидна: треба шукати й підпорядковувати собі нові землі. – Зауважимо це надалі. – Крім того, дуже прикметна сама практика випасання. Головне полягає в тому, щоб отара не розбрідалась, отже, трималася купи. Для контролю за збереженням поголів'я його потрібно перераховувати. – Вже згадувалось: «осіле» здавна схилялося до слова. «Кочове» ж, очевидно, до числа. – Й останнє. Гуртувати й пересувати подібну масу буде зручно тільки тоді, коли «керування» виходить із однієї волі...

Тож «осіле» вкоренилось у роз-межованому просторі, де неодмінно виникали певні розбіжності й суперечки. Ну а це, своєю чергою, спонукало до пошуку правового врегулювання. Звісно, мова не про закон у теперішніх його формах, а лише про тенденцію. – «Кочове» ж, як ми бачили, не знало розмежування, й тому вперто насувалося на нові пасовища... Слід зазначити, на відміну від «осілого», де встановлення й усвідомлення свого права наче підштовхували розвиток особистості, – «кочове» було, радше, масоподібним або навіть отароподібним. Отже, тут, як відомо, поширились деспотичні форми правління.

Напевне, треба згадати, що Дельоз і Гваттарі трохи інакше поставили свої наголоси. Так, «осіле», в уже зрілому його стані, вони вбачали

найперше в «апараті держави», «кочове» ж, – у «машині війни»². При цьому помітно, що державність «осілого» вони сприймали без особливої прихильності. – Коли ж йшлося про «кочове», то проглядала, може, злегка й романтизована, проте певна симпатія... Пояснити це неважко. Насправді подібні настрої взагалі доволі типові між європейських інтелектуалів. І все, що стосується держави (з її схильністю до впорядкованості й бюрократії), сприймається тут як обмеження свободи. Не дивно, що «кочове» могло вважатися за спосіб ухилитися від обмежень.

Такі настрої зрозумілі, та вони не пояснюють, як історично постало протистояння між «осілим» і «кочовим». Аби спробувати це показати, певне, замало наводити різні приклади. Необхідно знайти події, де б «осіле» та «кочове» справді зіткнулися б історично, коли – за виразом О.Шпенглера – «люди двох різних культур дивилися в очі одне одному»³.

Найбільше таке зіткнення відбулось у XIII столітті – коли в Європі дізналися про монголо-татарську загрозу, а найсуворішого нашестя зазнала, звичайно, Русь. Ось тут і зіштовхнулись «осіле» та «кочове»...

Вже відразу треба сказати, що найперші згадки про Русь у відомих писемних джерелах (адже звідси й починається історія) були тісно пов'язані саме з появою державності. При цьому, хай там як, але доводиться згадати про «варягів». Остаточно минули часи, коли «патріоти» від історичної науки відкидали «норманську гіпотезу», бо та, мовляв, не вбачала за слов'янами самої здатності до створення держави. Сьогодні вже немає жодного сумніву, що засновниками державності на Русі стали справді ці скандинави.

Та звернімося до сюжету про «запрошення» варягів. Адже досить очевидно, що вони не чекали на те запрошення й прибули сюди самовільно... Тож як потрібно сприймати слова літопису? Пригадаймо, що, натерпівшись від усобиць і безладдя, всі тутешні народи дійшли висновку: «Пошукаємо самі собі князя, який би володів нами і рядив за угодою, по праву»⁴.

Безперечно, це сформульовано не тими, хто «запрошував», а самим літописцем, який (уже значно пізніше) хоче визначити природу такої влади... Зазвичай увага звертається на саме «володіння». Проте маємо роздивитися, що насправді йдеться про те, в який спосіб має здійснюватися володіння. Зауважимо: «за угодою, по праву». Це «по праву» видається найголовнішим. Ясна річ, у середньовічного літописця зовсім інше тлумачення того права, ніж у сучасної людини. Але зараз, у розглянутому контексті, слід зазначити, що встановлення державності на Русі було спрямоване до правового типу правління. Це справді відповідало тим європейським засадам, які, по суті, й були занесені скандинавами.

Та, згадуючи про Русь, її не варто вважати чимось єдиним. Адже то було б наївним перенесенням уже значно пізніших уявлень (або російського, або радянського зразка) до зовсім іншої доби. Треба визнати, що насправді тут

² Див.: Делез Ж., Гваттари Ф. Тысяча плато: Капитализм и шизофрения. – Екатеринбург: У-Фактория; М.: Астрель, 2010.

³ Шпенглер О. Закат Европы. – Мн.: Харвест; М.: АСТ, 2000. – С. 778.

⁴ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є.Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – С. 12.

ішлося про десятки різних племен, отже, безліч особливостей. Крім того, при розгалуженні роду Рюриковичів, які спочатку «сіли» у Новгороді та Києві, – з'являлися ще й нові осередки влади. Втім, відсутність отої єдності треба знову-таки сприймати, не шкодуючи про «феодалну подрібненість» (адже це було б уже згадане накидання невластивих часу критеріїв).

Очевидно, таке подрібнення було проявом осілости, яка, власне, й вирізняється схильністю до природного розмежування. – Саме звідси мають утворюватись і поняття про власність, і правове регулювання.

Та сталося зовсім інше: відбулась ота катастрофа 1237–1240 років... Отож «осіле» стикнулося з «кочовим». І підкреслимо, що порядки кочовиків якимось дивним чином нагадували пасовище. Бо насамперед уся ця маса насувалася на нові й нові території, спустошуючи геть усе. Саме військо та величезний обоз були на диво згуртовані, й однорідність отої маси лише підтверджувалась порядком організації підрозділів. Адже засобом побудови було знову-таки «число» – десятки, сотні, тисячі, «тьми» (десятки тисяч)...

А втім, у кочівників, якщо порівнювати з осілими, були й достатньо подібні риси, насамперед у спадковості щодо влади. Так само тут утворилася потужна владна династія, потомки Чингісхана, які не тільки володарювали, але й отримували великі (й доволі чітко розмежовані) «улуси», або наділи своїх земель, що за розмірами містили цілі країни. Такі наділи були отримані вже синами Чингісхана, причому старшому, Джучі, відійшли саме західні території. При цьому й утворився той «улус Джучі» – Золота Орда. Ну а син уже самого Джучі – Бату (більше відомий нам як Батий), власне, й очолив походи на Русь і далі на Захід...

Як відомо, з усіх боків тоді зіткнулося безліч різних племен. Отож, описуючи й осмислюючи ту добу, слід уникати прихильності чи, гірше того, неприязні до певних етносів і народів. Адже це, ніде дітись, а викликає лише викривлення та казуси. – Тому справді краще триматись вже концептів «осілого» й «кочового», забезпечивши, таким чином, і цілісне розуміння, і необхідну врівноваженість.

У військовому відношенні треба визнати, що велика й беззаперечна перевага була на боці кочовиків. Як відомо, різні дослідження підкреслюють їхню знову ж таки «чисельну» перевагу. Та, по-перше, вказана кількість є доволі недостовірною, бо виводиться за побічними показниками. По-друге, лише суто «кабінетне», так би мовити, розуміння може вважати цю перевагу за ключову. На бойовищі все визначає не кількість, а рухливість і натиск. Отже, те, що вирізняло кочівників уже відразу, від народження. Саме звідси походить їхня грізна й потужна зброя, що змінила перебіг історії, а саме – ведення бою на коні⁵.

Безперечно, дуже важливою була тут і відзначена вже згуртованість. Адже зараз, у військовому розумінні, вона твердо забезпечувала й виняткову дисципліну, й безумовну керованість. А насамперед, узгодженість усіх дій окремих підрозділів і загонів. Як відомо, саме цього не вистачало дружинам, що боронили світ «осілого»...

⁵ Див.: Тарадайко С. Вершник // Всесвіт. – 2011. – № 5–6.

Втім доречно повторити, що не варто знову жалітися на «феодалну подрібненість», адже це лише засвідчило б історичне нерозуміння тої доби й «осілого» як такого. – Воно здавна саме й відтворювало роз-межованість і природну від-особленість. Отже, важко було зібрати своє військо й дістатися місця бою, ще складніше забезпечити спільні дії, – це притому, що на війні все вирішує згуртованість, узгодженість і беззаперечне виконання наказів. Одне слово, світ осілости був, очевидно, не створений для війни. – І навпаки: саме в ході військових дій «кочове» себе найкраще й виявляло (недаремно Дельоз і Гваттарі називали його «машиною війни»).

Та насправді такі зіткнення на бойовищі відбувалися досить рідко. – «Кочове», ніби лавина, просто сунуло по рівнині, поглинаючи всі поселення та міста. Втім і тут оте глибинне протистояння між «осілим» і «кочовим» виявлялося дуже гостро. Адже «місто», давньоруською город, є поселенням, яке справді об-город-или чи земляними валами, чи мурованою стіною, чи хоча б частоколом. Якщо мислити узагальнено, то неважко помітити, що це знову ж таки «межа», тобто суттєвий прояв осілости.

Коли місто не корилося добровільно, його відразу брали в облогу й починали готуватися до штурму. Кочовики тягли потужні машини, що могли жбурляти каміння, – «пороки», запозичені, кажуть, у Китаї. Слугували вони для того, щоб ослабити, розхитати й провалити, зрештою, стіну. Ця межа сприймалась «осілим» як остання надія на порятунок, отже, підтверджувала свою сутнісну важливість. І навпаки: для «кочового» така межа виглядала вкрай неприродно, тому й мала бути зруйнована.

По суті, можна сказати, що ті землі були приречені. Звичайно ж, тут виявлялася знайома вже стратегія «кочового»: тобто настійливо просуватися до нових пасовищ. Адже метою цього захоплення була виключно здобич. – Або майна, й зокрема худоби, або людей... І для праці, й на продаж, а часто і для нових військових походів. І перше, що влаштовує тут Батий, це перепис усього населення: тобто знову-таки десятки, сотні, тисячі, «тьми». Крім того, на ці землі накладається ще й данина...

Хтось може запитати: ну що тут особливого? – Походи за здобиччю (враховуючи й живу) й накладання такої дані були дуже поширені того часу. Власне, й згадані вже «варяги» не гребували тим самим. Однак у випадку кочівників усі ці прикмети були визначальними. Захопивши стільки земель, «улус Джучі» набуває форму держави, десь у нижній течії Волги виникає справжня столиця, місто Сарай. Отже, здається, прояв осілости. Та насправді ця побудована кочівниками над-держава – лише відтворювала знайомі нам ознаки «кочового». Тож захоплювала нові землі та збирала під одну руку, забезпечувала покору й використовувала ресурси...

Попри всю свою могутність, існувала така держава недовго. Й цікаво, що зруйнував її саме принцип осілости. – Не в тому розумінні, що поневолені племена таки наважилися на спротив, а просто через «осіле», що виникало вже всередині «кочового». Все нові й нові нащадки Чингісхана претендували на спадок, і в Орді почався розподіл удільних «улусів». Отже, знайоме вже роз-межування, ключовий прояв осілости. А з ним і суперечки, і ворожнеча...

Власне, звідси й починається найцікавіше. Хоч Орда кінець кінцем і розпалася, на землях її тривалої присутності далі з'явилося дещо дивне.

– Виникає нова держава, де на ґрунті цілком «осілого» проявляється «кочове». Певне, міцно засвоєне ще з ординського панування. Відбулося це на землях Північно-Східної Русі. Відповідно до зображеної вже природи кочовиків, нова держава насувається на прилеглі території, тому врешті-решт опановує простори, які можна порівняти з імперією Чингісхана. Це не стало чимось окремим і тимчасовим. Бо таке «збирання земель» набуває тут нав'язливого (й загрозового) характеру. Тож історія немовби зупинилася, й, попри всі подальші зміни, та держава лише відтворювала властивості «кочового». – Тому: «Правда, що кочовики не мають історії, вони мають лиш географію»⁶.

До речі, Південно-Західна Русь, яка теж зазнала нашествия кочівників, уже значно меншою мірою відчула його надалі. Вже у XIV сторіччі ці землі опиняються під Литвою, а згодом і Польщею. Прийшлося також не легко. Проте все це відбувалося принаймні серед «осілого», не ламалася сама суть. Уже тоді (!) шляхи Північно-Східної й Південно-Західної Русі – розійшлися. Це доводять, яким умовним є самі поняття Русі, хоча чути таке, звичайно, дуже незвично...

Повернімося до спадщини кочовиків. Оте «збирання» нових земель мало не просто приєднувати їх до себе, але й стирати чітку межу. «Кочове», на несвідомому, певне, рівні, відчувало всю неприродність і, більше того, ворожість отої межі. Невипадково тут хизувалися саме без-межністю земель («одна шоста земної кулі»). Зауважимо, що при цьому відзначався не лише великий простір, а й відсутність якихось меж. – І це не дивно, бо кожна така межа ніби нагадує нам «осіле», тому справді є ворожою для «кочового». Зрозуміло, що, доведене до завершення, це «збирання» нових земель мало набути всесвітнього розповсюдження, масштабу «земної кулі». Недаремно ж у XX столітті тут ішлося (й цілком серйозно) про «світову революцію»...

Взагалі стосовно феномена «російського комунізму» можна сказати, що нічого, достатньо схожого на Маркса, – там, власне кажучи, й не було. Проте з огляду на спадщину «кочового», все відразу ніби прояснюється. Найперше знову гуртуються величезні маси людей. У гуртожитках і бараках, у казармах і таборах. Очевидно, такі місця, власне, й призначені відлучити від «осілого». Всі люди тут переміщуються й перемішуються, тобто знову ж ідеться про стирання будь-яких меж. І соціальних, і мовних, і майнових... Адже потрібна цілком аморфна й покірнa маса.

Не дивно, що головна ворожа фігура для вже новітнього «кочового» – це звичайний селянин, «одноосібник» і «куркуль». Обробляючи свою землю, він якраз і відновлює світ «осілого», тому й має бути знищений передовсім. Ясна річ, відбувається все так само, як і раніше, – відбирають усе життєво необхідне... Прирікаючи на жахливу голодну смерть...

Але маємо зауважити, що подібне відбирання не було тут особливою дивиною. Самі терміни «конфіскація», «націоналізація», просто «вилучення» й «експропріація» дуже міцно вкоренились у лексиконі тої доби. – Правові, так би мовити, підстави згаданих дій взагалі не розглядалися...

⁶ Див.: Тарадайко С. Вершник // Всесвіт. – 2011. – № 5–6.

Це прояви зовсім іншої цивілізації – «кочової» форми життя. Ми вже бачили, що право може постати лише в «осілому», де маємо роз-межування між інтересами різних осіб. У «кочовому», з його природною масоподібністю, цього, звісно, не відбувалося.

До того ж «осіле» було відразу спрямоване до певної продуктивності: землеробство, ремесла, промисловість. А звідси й тенденція до все глибшого поділу праці (чергового, до речі, роз-межування), тож і розвитку торгівлі... Сама ж торгівля завжди трималася на правовому, по суті, способі мислення, бо дії купівлі-продажу ґрунтувалися на взаємності зобов'язань. І продавця, що надавав потрібний товар, і покупця, що забезпечував оплату.

Зовсім іншою була природа «кочового». Народившись на пасовищі, воно схилялося не до того, щоб виробляти, а до того, щоб і надалі збирати чи забирати дещо наявне. Тож історія тут і справді зупинилась, адже ресурси, потрібні для існування, видобувалися так само. – «Конфіскуючи» маєтки старих господарів, чи вилучаючи церковні цінності, чи знов-таки забираючи селянський хліб. Або, наприклад, експлуатуючи найдешевшу робочу силу... Чи сьогодні: видобуваючи нафту й газ.

Як ми помітили, «кочове» завжди тяжіло до зосередженості влади, причому в одних руках. Але конкретно й практично застосовувати цю владу (коли згадати безмежність отого простору) було, звісно, доволі складно. – Потрібно було тримати там якихось намісників, отих ординських «баскаків», які, власне, й забезпечували б інтереси цієї влади. Між нею та населенням утворилася ціла каста таких осіб. Адже, з одного боку, вони навколішки плазували перед ханом, аби здобути ханський «ярлик» (який підтверджував отримані ними повноваження). Проте, з іншого – досхочу, так би мовити, відшкодовували всі приниження на підлеглий території. Для верховної влади була важлива лише відданість, і тому вона не зважала на зловживання чи неподобства. Зрозуміло, що панувало тут повне безправ'я. Не безправність окремих осіб, а відсутність самого права...

Нагадаймо, що, народжене на пасовищі, «кочове» чи не насамперед обкладало ці території даниною, на диво винахідливо встановлюючи побори. Власне кажучи, ті «баскаки» були й потрібні, щоб забезпечувати збирання. Тож: «отримувати», «брати», «збирати» стає суттю всього державного люду, який складається тут надалі. – Корупція набуває такого розмаху, що потім уже сприймається за належне.

Ніби згадуючи прадавню свою природу, «кочове», з уже знайомою наполегливістю, насувається на сусідів. І так само намагається згуртувати їх біля себе, відновити дещо подібне до забутої вже, здавалося, над-держави. Втім, осмисливши цю природу, слід зазначити головне – протидіяти й опиратися «кочовому» таки можна. Для цього потрібно твердо боронити свою «межу» – визначальний прояв осілості.

Та згодом з'ясовується, що просто роз-межуватися, від-окремитись, розійтись ще замало. Важливіше (та й складніше) досягти цього внутрішньо. Сторіччя під ординськими порядками не могли не позначитись у свідомості, бо вимушене гуртування не давало скластись уявленню про суверенність і безумовну цінність особи. Саме звідси – вкорінена вже неповага до людини, до найсуттєвіших її прав. А відтак – і відсутність основи для повноцінних, отже, дієвих правовідносин. Адже й зараз іще, скажімо, право власності

виявляється тут непевним, а надбання на цілковито штучних підставах або й захоплення (згадаймо про «кочове») виглядають аж надто звично...

Зрозуміло, що глибоке роз-межування має відбутися не тільки щодо земельних відносин. Адже це найголовніший, напевне, принцип сучасного й цивілізованого життя. Тут одразу можна згадати вже класичну пересторогу стосовно поділу влади: на законодавчу, виконавчу й судову. Це знову ж таки форми роз-межування, без якого жодні суспільні механізми не працюють. Але, звісно, найважливішим є забезпечення прав отої простої, так би мовити, людини. І це має бути турботою не лише самої людини, але й насамперед – усього цього суспільства.

*м. Запоріжжя,
навесні 2013 р.*

